

דף שבו ע י

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מספר 391

פרשות אחרי-מות - קדשים, תשס"א

השעיר המשתלח¹

בפרשת אחרי מות (טז ו-ל) מובא דינו של השעיר המשתלח:

והקריב אהרן את פר החטאת אשר לו וכפר בעדו ובעד ביתו. ולקח את שני השעירים והעמיד אתם לפני ה' פתח אהל מועד. ונתן אהרן על שני השעירים גרלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל ... והשעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל יעמד חי לפני ה' לכפר עליו ושלח אתו לעזאזל המדברה ... וסמך אהרן את שתי ידיו על ראש השעיר החי והתודה עליו את כל עונות בני ישראל ואת כל פשעיהם לכל חטאתם, ונתן אתם על ראש השעיר ושלח ביד איש עתי המדברה. ונשא השעיר עליו את כל עונותם אל ארץ גזרה ושלח את השעיר במדבר ... והיתה לכם לחקת עולם בחודש השביעי בעשור לחדש ... כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו.

הרמב"ם פוסק בהלכות עבודת יום הכיפורים (ג, א-ז):

שני הגורלות, אחד כתוב עליו להשם ואחד כתוב עליו לעזאזל ... ומעמידים שני השעירים פניהן למערב ואחוריהם למזרח, וכהן גדול בא לשם והסגן מימינו וראש בית אב משמאלו ושני השעירים לפניו אחד לימינו ואחד לשמאלו. טרף בקלפי והעלה שני הגורלות בשתי ידיו לשם שני השעירים ... ונותן שני הגורלות על שניהם, של ימין על ימין ושל שמאל על של שמאל... וקושר לשון זהורית משקל שתי סלעים בראש שעיר המשתלח ומעמידו כנגד בית שלוהו ולנשחט כנגד בית שחיטתו, ושוחט את פר החטאת אשר לו... ואחר כך משלח את השעיר החי ביד איש המוכן להוליכו למדבר... כיצד היה עושה חולק לשון של זהורית שבקרניו, חציו קושר בסלע וחציו קושר בין שתי קרניו, ודוחפו לאחוריו והוא מתגלגל ויורד, לא היה מגיע לחצי ההר עד שהוא נעשה איברים איברים.

דינו של השעיר המשתלח מעורר שתי שאלות עיקריות:

(א) מדוע יש כעין עימות בין השעיר לה' לבין השעיר לעזאזל? האם יתכן כי השעיר לעזאזל לא יהיה גם הוא לה'? לכאורה, מפשוטם של הפסוקים נשמע כאילו מדובר בשתי רשויות!

¹ חלקים נרחבים של המאמר הנוכחי לובנו ונכתבו במסגרת לימוד בחברותא עם ידידי ד"ר יצחק איזק. ראה יצחק איזק ואלכסנדר קליין, **בנכחי התשובה**, ביאור להלכות תשובה לרמב"ם, חברותא, ירושלים תשנ"ז, עמ' 21-22.

(ב) מדוע דינו של השעיר המשתלח נראה כזה משונה? מדוע אין מקריבים אותו כמו את יתר הקרבנות?

הרמב"ם סובר, שהשעיר המשתלח הוא קרבן לה', ומאחר שהוא מהווה "כפרה על כל ישראל", מוטל על הכהן הגדול, כנציגו של כל עם ישראל, להתעסק בו. גזירת הכתוב היא,² שהוא "מכפר על כל עבירות שבתורה", וב"מורה הנבוכים" (ג, מו) הוא מסביר מדוע דינו שונה מדיני יתר הקרבנות:

הוא נושא כל החטאים, ולפיכך אין מתעסקים בו בשחיטה ולא בשרפה ולא בהקרבה כלל, אלא מרחיקים אותו תכלית הריחוק ויושלך לארץ גזרה שאין בו ישוב. ולא יסתפק שום אדם כי החטאים אינם גוף המועברים מעל גב פרט זה לפרט אחר, ואין כל המעשים הללו אלא משלים להקניית צורה בנפש, כדי שתהא שם התפעלות לתשובה, כלומר, כל מה שקדם ממעשינו כבר נקינו עצמנו מהם והשלכנו אחרי גווינו והדחנום בתכלית ההדחה.

כלומר, הקרבן הזה כל כך טעון עוונות - כביכול - עד שאין מקום עבודתו בבית המקדש, אלא - בצורה סמלית ובאופן שהרעיון יירשם בתודעתנו - מגרשים אותו "בתכלית הריחוק" ומתפטרים ממנו כמו שמתכוונים להתרחק ולהיפטר מסך כל עוונותינו.

יש שהבינו³ מדברי הרמב"ם ב"מורה הנבוכים" שאין ממיתים את השעיר המשתלח, אלא רק מבודדים אותו, זאת בניגוד למה שכתב בהלכות עבודת יום הכיפורים (ג, ז). מסתבר, שהרמב"ם בספר ההגות שלו הקפיד לפרט את פרטי המצווה ולבאר את הרעיונות שביסוד המצווה - מצוות שעיר משתלח, ככל שאר מצוות. הרחקה ב"תכלית הריחוק" תורגם על ידי בעלי ההלכה בהמתת השעיר ע"י השלכתו מן הצוק.

ראוי לציין שאין הרמב"ם מטעים את מצות השעיר המשתלח כ"סובלימציה" של מנהגים פגניים, כפי שהוא הסביר באופן כללי את מעשה הקרבנות.⁴ ואמנם רבות העדויות שכך נהגו תרבויות פרימיטיביות, כפי שמתאר פרייזר,⁵ אך נראה שהרמב"ם לא שמע על מנהגים אלה. לאבן עזרא פירוש שונה משל הרמב"ם. על הפסוק "ונתן אהרן על שני השעירים גרלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל" (טז ח), מביא ראב"ע את דעתו של רבי שמואל בן חפני גאון, לפיו השעיר המשתלח גם הוא קרבן לה', אך הוא דוחה פירוש זה בטענה שהיות שהשעיר המשתלח אינו נשחט הוא אינו קרבן. ראב"ע מסיים בקביעה שהדבר הוא בגדר סוד שאין בדעתו לגלותו. וכך הוא כותב:

ואמר ר' שמואל: אף על פי שכתוב בשעיר החטאת שהוא לשם, גם השעיר המשתלח הוא לשם, ואין צריך, כי המשתלח אינו קרבן, כי לא ישחט, ואם יכולת להבין הסוד שהוא אחר מלת עזאזל, תדע סודו וסוד שמו, כי יש לו חברים במקרא. ואני אגלה לך קצת הסוד ברמז, בהיותך בן שלשים ושלוש תדעוהו.

והרמב"ן (שם) כותב בעקבותיו:

והנה ר"א נאמן רוח מכסה דבר, ואני הרכיל מגלה סודו שכבר גלו אותו רבותינו ז"ל במקומות רבים... ומפורש מזה בפרקי רבי אליעזר הגדול (פרק מו), לפיכך היו נותנין לו לסמאל שוחד ביום הכפורים שלא לבטל את קרבנם, שנאמר גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל, גורלו של הקב"ה לקרבן עולה, וגורלו של עזאזל שעיר החטאת וכל עונותיהם של ישראל עליו, שנאמר ונשא השעיר עליו. ראה סמאל שלא נמצא בהם חטא ביום הכפורים, אמר לפני הקב"ה, רבון כל העולמים יש לך עם אחד בארץ כמלאכי השרת שבשמים... והקדוש ברוך הוא שומע עדותן של ישראל מן הקטיגור שלהם... וזה סוד הענין, כי היו עובדים לאלהים אחרים, הם המלאכים, עושים להם קרבנות והם להם לריח ניחוח... והנה התורה אסרה לגמרי קבלת אלהותם וכל עבודה להם, אבל צוה הקב"ה

² לפי הרמב"ם (סוף הלכות מעילה), מצוות שעיר המשתלח הינה חוק, היינו "מצות שאין טעמן ידוע". אין זה מונע מהרמב"ם להציע הסבר; ראה על כך יצחק טברסקי, **מבוא למשנה תורה לרמב"ם**, עמ' 304-313.

³ יעקב לוינגר, **הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 180.

⁴ ראה **מורה נבוכים** חלק ג פרק לב.

⁵ James George Frazer *The Golden Bough, A Study in Magic and Religion*, Part VI: The Scapegoat, London 1925.

ביום הכפורים שנשלח שער במדבר לשר המושל במקומות החרבן, והוא הראוי לו מפני שהוא בעליו ומאצילות כחו יבא חורב ושממון בשער המשתלח שיהיה קרבן מאתנו אליו חלילה, אבל שתהיה כונתו לעשות רצון בראנו שצונו כך... ואין אנחנו מכוונים בשילוחו אלא לרצון לשם... והנה רמז לך ר"א שתדע סודו כשתגיע לפסוק "ולא יזבחו עוד את זבחייהם לשעירים".⁶

הרמב"ן סובר אפוא, שהשער המשתלח מובא כקרבן לסמאל (היינו השטן) בתור "שוחד", כדי שלא יבטל את קרבנם של ישראל. ברם הוא סובר, שבזה אנחנו מקיימים את רצונו של ה' שדואג לפרנסת עבדיו, כולל סמאל המייצג את מכלול כוחות הרע בעולם. בהתאם לגישתו של הרמב"ן אפשר להביא את דברי הגמרא במסכת חולין (קט, ע"ב):

אמרה ליה ילתא לרב נחמן: מכדי, כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותיה, אסר לן דמא - שרא לן כבדא, נדה - דם טוהר, חלב בהמה - חלב חיה, חזיר - מוחא דשיבוטא, גירותא - לישנא דכוורא, אשת איש - גרושה בחיי בעלה, אשת אח - יבמה, כותית - יפת תאר, בעינן למיכל בשרא בחלבא! אמר להו רב נחמן לטבחי: זויקו לה כחלי.

עפ"י המהרש"א משתמע מהגמרא הנ"ל, שאין לנסות ולהסביר את מצוותיו של הקב"ה, שהן גזרות המלך, כאשר כל הסבר הגיוני יתברר כלא נכון. שכן, לכל פעולה אסורה ישנה פעולה מקבילה שהיא מותרת, ואפילו מצווה. הוא הדין בעניין השער המשתלח: הוא נראה כעבודה זרה, ובכל זאת מדובר במצווה מן התורה.⁷

הרב סולובייצ'יק⁸ מעיר על דברי רמב"ן אלה, ש"הדברים מזעזעים: רחמנא ליצלן! איך יכול הרמב"ן לומר דבר כזה? הקרבת שער לשטן הרי זו עבודה זרה! זהו באמת פירוש מבהיל". בהמשך דבריו, הרב סולובייצ'יק מנסה להסביר את דברי הרמב"ן באופן המתקבל על דעתו. אולם נראה שהרב סולובייצ'יק, במקום להתייחס לדברי הרמב"ן לפי תפיסת עולמו של הרמב"ן - הכוללת בתוכה כוחות קוסמיים בעלי רצון ובחירה - הוא מביט על דבריו מבעד למשקפיו של הרמב"ם. ידועה השפעת הקבלה על השקפת עולמו של הרמב"ן,⁹ ופירושו בסוגיה שלנו תואמת את משנת הזוהר בנושא הסטרא אחרא.¹⁰

לעומת זאת, שלא כרמב"ן, סובר הרמב"ם שבין האדם להקב"ה לא קיימת שום ישות בחירות בעלת עצמאות תפקודית. הפונה אל ישויות כאלה באמצעות פולחן או בדרך שיש בה משום בקשה, לא זו בלבד שיש במעשה כזה משום אביוזרייה דעבודה זרה, אלא יש במעשים כאלה טעות גמורה, כי לדעתו, לא קיימים כוחות כאלה. בהלכות עבודה זרה (א, א-ב) הרמב"ם מתאר כיצד החלו בני האדם לטעות עד שהתחילו לומר: "זו הצורה מטיבה ומריעה וראוי לעבדה וליראה ממנה". בהלכות תשובה (ג, ז) הוא קובע, שמי שטועה ו"עובד כוכב או מזל זולתו כדי להיות מליץ בינו ובין ריבון העולמים... הוא מין".

הסבר אחר לדברים הסתומים שבפירושו ראב"ע, מובא על ידי הרב יצחק מעלער בספרו "עזרה להבין":¹¹

'אחר מלת עזאזל': שהיא המדברה, והיא מיותרת דהא במדבר היו אז, אלא ודאי שענין הזה של לעזאזל הוסיפו הסופרים שהיו אחר כך בארץ ישראל... 'שלושים ושלוש': רצונו לומר במקום שנסתיימה הפרשה הל"ג בספר דברים, ומתחיל "ויעל משה... וימת שם משה... ולא קם... בישראל כמשה", שזה ודאי לא כתבו משה בעצמו.

⁶ ויק' יז ז, שהוא שלושים ושלושה פסוקים אחרי הפסוק "ונתן אהרן על שני השעירים גורלות, גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל".

⁷ ראה יהודה נחשוני, הגות בפרשיות התורה, בני-ברק תשמ"ט, עמ' 475.

⁸ הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, על התשובה, ירושלים תשל"ה, עמ' 287.

⁹ כך כותב ד"ר מרדכי מרגליות (אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, תל-אביב 1973, ערך ר' משה בר' נחמן): כבר הוכיח פרופ' שלום שהרמב"ן היה מקובל שהתמסר לתורת הסוד בכל חום נפשו וראה בקבלה את גולת הכותרת של האמונה. ובכל פעולתו ובחיודו כפרשן התורה וכדרשן תמיד רמז לעולם הסוד.

¹⁰ כמובן, אין להסיק מזה בהכרח, שגם לאבן-עזרא הייתה השקפת עולם זהה לזו של הרמב"ן. באשר למשנת הזוהר בנושא ראה: ישעיה תשבי, שנת הזוהר, ירושלים תשל"א, ירושלים תשל"א, עמ' רצ-רצא.

¹¹ תל-אביב, בלי תאריך, עמ' 96.

אם כן, אין מדובר כאן בפירוש על עצם העניין של השעיר המשתלח, אלא על המילה לעזאזל. לפי דברי הרב מעלער, מדובר אליבא דראב"ע בהוספה מאוחרת, והוא מיד מסתייג מדעה זו בכותבו:

וכבר גיליתי דעתי בהקדמתי שאנכי רק כמפרש ומבאר דברי הרב ואינני כמסכים חלילה לעניינים האלה אשר באמת לא מפי הרב יצאו.¹²
הסבר מקורי למשמעותם של שני השעירים מובא על ידי הרב אבינר¹³ בהשראת ספרו של הרב קוק "אורות התשובה":

האדם אחראי על תיקון החטא והוא חייב לעשות ככל יכולתו לתקנו. אבל הוא אינו אחראי על מציאות הרע בעולם. הקב"ה "לוקח על עצמו" את האחריות לאותו רע הנובע ממעשה הבריאה הא-להי, כי הוא גם "בורא רע" (ישע' מה ז). האחריות על הרע מחולקת אפוא בין הקב"ה הבורא רע לבין האדם. לאחר שהאדם התאמץ כפי יכולתו לתיקון הרע, הרי האחריות לגאולת העולם מהרע היא על ה'. אף שני שעירי יום הכיפורים מציינים את האחריות הכפולה הזו, המחולקת בין ה' וישראל: שעיר אחד הוא לה', לכפר עלינו על חלקנו באחריות והוא שעיר חטאת של תשובה, ואילו השעיר השני הוא לעזאזל, לכוחות הרע, כפרה על ה' כביכול, שברא את הרע. והוא "הנושא את עוונותינו אל ארץ גזרה", כי עוונותינו אינם רק תוצאה של מעשינו, אלא נובעים מעצם כוח הרשעה העולמית, כוח המדבריות, הריק, השממה והחורבן, ואלה נושאים בחלק מן האחריות.

הסברו של הרב אבינר דומה אפוא לזה של הרמב"ם, במובן זה שיש לראות בשילוח השעיר כעין מעשה סמלי, שמטרתו להביע ולהזכיר רעיון עקרוני. לפי הרמב"ם - משמעות מעשה השעיר היא להרחיק מאתנו כל מגע עם כל חטאינו, ולפי הרב אבינר - המשמעות היא להזכירנו שהרע קיים בעולם, שהוא פרי בריאתו של הקב"ה, ושיש לנו להתמודד עם מציאות זו.

ד"ר אלכסנדר קליין
המחלקה למתמטיקה

¹² לא מובן דיו מה כוונתו במילים "אשר באמת לא מפי הרב יצאו". עם זאת, הסתייגות זו לא מנעה מיהודה גרשוני להעיר ולכתוב: "וראיתי בספר 'עזרה להבין' שנדפס עם הסכמותיהם של רבנים פירוש מבהיל רעיון". ושוב, האם באמת זו הייתה דעתו האמיתית של אבן-עזרא וראה ברוך שפינוזה, **מאמר תיאולוגי מדיני** ירושלים תשמ"ט, עמ' 95-96.

¹³ הרב שלמה חיים הכהן אבינר, **טל חרמון**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 184-185.